Kollár Eszter

Egy rawlsiánus Európai Unió felé

I. BEVEZETÉS

Az elosztási igazságosság mely elveinek kellene iránytűként szolgálniuk az Európai Unió intézményei és közpolitikái tekintetében? Mit kell értsünk az igazságosság problémája alatt az Európai Unió kontextusában? Egyes elméletek úgy fogalmazzák meg a problémát, mint ami a tagállamok között merül fel: hogyan kellene elosztani a releváns előnyöket és hátrányokat a tagállamok között? Más megközelítések az EU állampolgárai és az EU-ban letelepedett személyek közötti összehasonlításokra fókuszálnak a kérdés szempontjából. Az erkölcsi kötelezettségeink alapjait illetően egyes elméletek szerint az igazságosság követelései függetlenek bármilyen erkölcsileg releváns kapcsolattól, akár személyek, akár államok között áll fenn ilyen kapcsolat. Ezeket nevezzük nem-relációs igazságosság elméleteknek *(non-relational conceptions of justice)*, mivel szerintük az igazságosság semmilyen személyes vagy intézményes kapcsolattól nem függ. Felsorolásképpen: ilyenek lehetnek azok az elméletek, amelyek az igazságosságot felelősség- és hatékonyság-érzékeny jólléti egyenlőségként[1] vagy esélyegyenlőségként fogják fel, netán a mindenkinek járó „igazi szabadságként," mint Philippe Van Parijs[2]. Írásom ezekkel a koncepciókkal nem kíván vitatkozni. Minél változatosabb erkölcsi alapokon tudunk egy egalitárius EU-t igazolni, annál jobb.

Ehelyett azt a kérdést teszem fel, hogy vajon az igazságosság kooperatív koncepciója képes-e egy erősen egyenlőségelvű Európai Uniót igazolni. A kooperatív koncepció szerint az igazságosság kérdése úgy merül fel, hogy milyen módon osszuk el méltányosan a tagállamok között a kooperáció gyümölcseit. A kooperációs nézet ama változata szerint, amelyet én méltányos többletnek *(surplus fairness)* nevezek, az európai integrációból származó többletet kell méltányosan elosztani, és a tagállamokon belüli elosztási alapelvek erősebbek, mint a tagállamok közöttiek.[3]

[1] Lásd például De Schutter 2017.
[2] Van Parijs 2019.
[3] Sangiovanni 2013. 222.

Vajon a méltányos többlet a legtöbb, amit remélhetünk az EU szintjén? Vagy pedig igazolható egy robusztusabb elosztási igazságossági alapelv, mely erkölcsi szempontból az európai uniós állampolgárok egyéni életkilátásai közötti különbségekre fókuszál? Ennek az írásnak a célja, hogy megmutassa, hogy egy mélyen egalitárius Európai Szociális Unió valóban igazolható egy kooperatív igazságosságelmélet által, a személyek szabad mozgása iránt meglévő erkölcsi elkötelezettség alapján. A szabad mozgás az európai együttműködés egyik normatív alappillére. Ezen erkölcsi elkötelezettségből a méltányos többletnél mélyebb igazságossági igény fakad, amely egyenlő erkölcsi figyelmet szentel az egyéneknek, függetlenül attól, hogy nem azonos hozzájárulási képességekkel bírnak. Ezt az elképzelést életkilátásbeli méltányosságnak nevezem *(prospect fairness)*, segítségül híva John Rawls elképzelését, mely az államtól az egyének iránti egyenlő figyelem biztosítását várja el, annak okán, hogy a társadalom *alapszerkezete* nagymértékben befolyásolja az egyének életkilátásait. Reményeim szerint azt is képes leszek megmutatni, hogy erkölcsi szempontból miért egy ilyen Európai Unió létrehozására kell törekednünk.[4]

II. KOOPERATÍV IGAZSÁGOSSÁG ÉS MUNKAERŐ-ÁRAMLÁS

Mint említettem, e tanulmány érvelése feltételezi az igazságosság kooperatív felfogását, mely szerint az igazságosság problémája akkor merül fel, amikor az egyének társadalmi szinten koordinálják cselekvéseiket.[5] Az igazságosságról való érvelés így a társadalmi interakciókra, a méltányos feltételek mibenlétére vonatkozik annak fényében, hogy az adott társadalmi gyakorlatnak, melybe az interakció beágyazódik, milyen erkölcsileg releváns sajátosságai vannak. Amikor ezek az interakciók méltányosan, az igazságosság követelményei szerint zajlanak, akkor már nem pusztán egy koordinációs rendszerről, hanem egy *kooperációs* rendszerről beszélünk. A Rawls által elképzelt „jól berendezett társadalom" *(well-ordered society)* egy ilyen igazságos, normavezérelt társadalmi kooperációs rendszer, amely az „egyenlő egyének kölcsönös előnyeit igyekszik megteremteni."[6] Ennek két fontos oka van. Az első, hogy az egyének szabad interakciói az idő múlásával ne erodálják az igazságos háttérfeltételeket. A másik, hogy az állam minél szélesebb teret biztosítson az egyéni célok követéséhez.

Az alapszerkezet és az igazságosság közötti viszony többféleképpen értelmezhető. Egyesek úgy gondolják, hogy az alapszerkezet megléte szükséges feltétele

[4] A rawlsiánus alapokra helyezett, de nem Rawls saját álláspontját rekonstruáló elméletalkotás további példáihoz ld. Ujlaki Anna és Mráz Attila jelen folyóiratszámban megjelenő tanulmányait.

[5] A társadalmi, természeti tények és az igazságosság elveinek összefüggéseiről ld. Kis János tanulmányát a jelen folyóiratszámban.

[6] Rawls 1993. 283. Lásd továbbá Pogge 2017, Abizadeh 2007, Ronzoni 2009.

annak, hogy az igazságosság kérdése egyáltalán felmerüljön. Én Arash Abizadeh és Miriam Ronzoni nyomán úgy gondolom, hogy nem az alapszerkezet megléte a feltétele az igazságosság problémafelvetésének, mert az igazságosság problémája már akkor felmerül, amikor társadalmi normák által vezérelt interakciók megjelennek. Az alapszerkezet pedig egy eszköz arra, hogy ezeket az interakciókat és az elosztási következményeiket igazságossá tegye. Számos országhatárokon túlnyúló társadalmi interakció esetében nem az alapszerkezet megléte, hanem épp ellenkezőleg, annak hiánya hozza létre az igazságosság problémáját.[7]

Az igazságos rawlsi társadalomban a társadalmi interakciók a megfelelő igazságossági alapelvek által szabályozott alapszerkezeten belül folynak. Viszont a valóságban az egyének közötti társadalmi interakciók vagy egy igazságtalan alapszerkezeten belül, vagy pedig annak teljes hiányában zajlanak. Mindkét esetben az a probléma, hogy az interakciók elosztási következményei erkölcsileg önkényesek.

Írásom a társadalmi interakciók egy speciális formájára koncentrál, nevezetesen az európai munkaerő-áramlásra, amely érvelésem szerint robusztus egalitárius igazságossági követelményekhez vezet. A kooperatív nézet szempontjából a munkaerő-áramlás problémája a következőképpen foglalható össze. Az egyének egy adott társadalomban fejlesztik ki képességeiket, majd elvándorolnak egy másik országba (ez tipikusan úgy néz ki, hogy az egyének szegényebb országokból a gazdagabbak irányába mozognak), ahol ezeket a képességeiket társadalmilag értékes produktumok létrehozására fordítják. Ezt a folyamatot teljes mértékben a célországok gazdasági és demográfiai érdekei vezérlik.[8] A munkaerő-áramlás az országok közötti kiművelt képességek cseréjeként fogható fel, amely hozzáadott értéket termel. Egy igazságos alapstruktúra hiányában azonban a hasznok és a terhek elosztási folyamata nincsen normatív keretek közé szorítva. Ami viszont e helyett meghatározza az elosztási következményeket, az a gazdagabb célországok előnyösebb alkupozíciója.

Az eredetileg hat tagállamot tömörítő EU-ban a tagállamok közötti munkaerő-áramlás kevésbé volt intenzív és az egyének országok közötti mozgása is többé-kevésbé szimmetrikus volt. Azóta az európai munkaerő-áramlás valósága radikálisan megváltozott: Branco Milanović[9] mutatta meg, hogy a kezdetileg mérsékelt egyenlőtlenségek megduplázódtak az Unió minden egyes bővítése során. Ennek következtében a munkaerő-áramlás erősödött és aszimmetrikusabb lett. Ez a fogadó országokban politikai feszültségekhez vezet, mert a növekvő bevándorlás nyomás alá helyezi a meglévő jóléti intézményeket és a nemzeti kötődés hagyományos formáit is. Ezzel szemben a forrás országok nagyfokú kivándorlással néznek szembe, amelynek olyan társadalmi és politikai feszültsé-

[7] Abizadeh 2007.
[8] Sachar 2006, Kapur–McHale 2005.
[9] Milanović 2019.

gek az eredményei, mint például a szaktudás, a gondoskodó munka, vagy a jól képzett emberek elvesztése, valamint azoknak az embereknek az elvándorlása, akik a társadalmi változásokban nagy szerepet játszanak. Míg a fogadó országok meglévő dolgozói védelmet követelnek a bérek csökkenésével szemben és a szociális dömping hatásainak mérséklése érdekében, addig a bevándorló munkavállalók elvárása a diszkriminációmentesség a célországokban, míg a forrás országoké az esélyegyenlőség a gazdasági fejlődés tekintetében.

A nyitott határok elképzelése és a szabad mozgás gyakran bűnbakokként jelennek meg a politikai diskurzusban. Ezzel szemben én azt állítom, hogy a probléma gyökere nem önmagában a szabad mozgás. Hanem az, hogy a szabad mozgás Európája egy befejezetlen projekt, amely nincsen beágyazva egy jelentős, kiterjedt európai szintű elosztó-igazságossági rendszerbe. Azt állítom, hogy a szabad mozgás elve nem állhat önmagában, hanem egy további normatív, elosztási jellegű követelményt támaszt. Tehát a bevándorlás erkölcsi problémája nem az európai polgárok szabad mozgása, amit következésképpen korlátozni kéne a fent említett feszültségek enyhítése érdekében. Ehelyett a probléma a következő: az EU-nak nincs olyan igazságos alapszerkezete, amely a hasznok és terhek méltányos elosztása által az igazságos hátterét biztosítaná a – tagállamok között – nyitott határok politikájának. Ebben az értelmezésben az Unió igazságosságdeficitje a következő módon értelmezhető: a négy alapszabadság által vezérelt gazdasági unió nincs beágyazva egy kellőképp egalitárius szociális unióba. Amennyiben értelmezésem helytálló, akkor a ki- és bevándorlás feszültségeire a megoldás épphogy az európai integráció elmélyítése.

A kooperatív igazságosság problémája az EU belső munkaerő-áramlását illetően tehát a következőképpen értelmezhető. A szabad mozgás elve az a normatív ideál, amely szabályozza a munkaerő áramlását, ennek pedig erkölcsileg releváns következményei vannak a tagállamok és az EU állampolgárainak életkilátásaira nézve. Az, hogy a szabad mozgásnak pontosan milyen hatása lehet ezekre az életkilátásokra, eddig nem képezte alapos erkölcsi elemzés tárgyát. Tehát létezik egy társadalmilag koordinált interakció, amellyel kapcsolatban igazságossági igények merülnek fel. Már létezik valamilyen európai alapszerkezet is, de az erkölcsi irányelvei még nem kielégítőek. Más szóval, az EU jelenlegi alapelvei nem méltányos módon szabályozzák a társadalmi interakciókat. Röviden: a szabad mozgás megfelelő háttér-igazságosság nélkül méltánytalan. Ahhoz, hogy orvosoljuk az EU igazságosságdeficitjét, el kell mozdulni a szabad mozgás elvétől a méltányos mozgás elve felé, ami alatt az emberek méltányos háttérfeltételek közötti szabad mozgását kell érteni.

Hogy világos legyek: az EU-ban nem az alapszerkezet hiánya a probléma. Az EU intézményei már most is bizonyos szintig megtestesítik a tagállamok közötti szolidaritás valamely formáját. Ennek ellenére érintetlenül hagynak erkölcsileg önkényes egyenlőtlenségeket, a politikai filozófusnak pedig az a feladata, hogy azonosítsa ezeket az erkölcsileg önkényes egyenlőtlenségeket a szabad

mozgás ideálját megvalósítani akaró Európában. Más szóval, melyik elosztási igazságossági elv szabályozza az európai alapstruktúrát? A továbbiakban Andrea Sangiovanni mérsékelten egalitárius többletméltányosság felfogását fogom górcső alá venni, majd a saját, életkilátásbeli méltányosságelképzelésemet fejtem ki, mely sokkal mélyebb egyenlőségi kívánalmakat támaszt.

III. EURÓPAI IGAZSÁGOSSÁG ÉS TÖBBLETMÉLTÁNYOSSÁG

A szakirodalomban ma Andrea Sangiovanni elmélete, a „reciprocitás alapú internacionalizmus" a legkidolgozottabb kooperatív EU-igazságossági megközelítés. Sangiovanni az igazságosság pluralista álláspontját képviseli, amely szerint „az igazságossági alapelvek tartalma a társadalmi interakciók kiterjedésétől függően változik."[10] A társadalmi interakciók erkölcsileg releváns tulajdonságaitól függően az igazságosság más-más kontextusban más-más alapelveket kíván meg. Sangiovanni elméletében az igazságossági követelményeket a társadalmilag koordinált interakciók teremtik meg, melyek közös célja bizonyos társadalmi javak előállítása és elosztása. Röviden, az *igazságosság igényét* társadalmi interakciók *teremtik meg*. Az elosztási igazságosság pedig azonos a közös produktumokból való méltányos részesedéssel.

Sangiovanni megközelítésének pluralizmusa azáltal kerül előtérbe, ha rákérdezünk: pontosan milyen igazságossági követelmények származnak egy meghatározott társadalmi interakcióból? Sangiovanni számára a társadalmi kooperáció által létrejött javak *természete* az, ami erkölcsi szempontból lényeges. Erkölcsi szempontból két társadalmi interakció között az tesz különbséget, hogy milyen fajta kollektív javakat hoznak létre – ezáltal válik érthetővé, miért származnak különböző interakciókból eltérő igazságossági követelmények. Röviden: a kollektív javak erkölcsileg lényeges sajátossága az *igazságosság-megkülönböztető* képességük.

Miután különbséget tettünk az igazságossági kívánalmakat *megteremtő* és *megkülönböztető* sajátosságok között, közelebbről is szemügyre vehetjük Sangiovanni összetett EU-igazságossági megközelítését. Kétségtelen, hogy mind a tagállamok, mind pedig az EU szintjén létezik társadalmilag koordinált interakció, amely kollektív javakat állít elő, s amely megteremti e javak méltányos elosztásának erkölcsi igényét. Viszont ha az egyes igazságossági kívánalmak között *különbséget tevő* aspektusra fókuszálunk, akkor megérthetjük, miért gondolja Sangiovanni azt, hogy a tagállamok *közötti* igazságosság kevesebbet kíván meg, mint a tagállamokon *belüli* igazságosság. Nézete szerint az államok az „elvonó, szabályozó és elosztó kapacitásuk" révén állítják elő a „közös javak magvát."

[10] Sangiovanni 2013. 220.

Ezek között van például az egyének fizikai biztonsága, a „hozzáférés a jogilag szabályozott piachoz" és a „tulajdonjogok stabil rendszere" is.

Miért gondolja tehát Sangiovanni, hogy (nemzet)állami szinten akár rawlsi, akár dworkini értelemben vett erősen egyenlőségelvű elosztásnak kell életbe lépnie, míg a kollektív javak előállításának más, kevésbé kiterjedt tartományaiban (mint amilyen a közös javak létrehozásának EU tagállamok közötti szintje) nem merülnek fel hasonlóan robusztus elosztási igények? Sangiovanni ezt a lényegi eltérést az államon belüli és a tagállamok közötti elosztás között a következőképp igazolja. Ahhoz, hogy bárki profitálhasson ezekből a kooperatív „jótéteményekből," mindenkinek hozzá is kell azokhoz járulnia:

> Következésképp, azok, akik jobban tudnak profitálni a meglévő elosztási rendszer működési mechanizmusából, a kapott javak méltányos viszonzásaként tartoznak azoknak az embereknek, akik hozzásegítették őket a szóban forgó javakhoz, de akik nem képesek hozzájuk hasonló mértékben részesedni ezekből. Úgy vélem, ez a méltányos visszajuttatás legjobban olyan alapelvek segítségével ragadható meg, amelyek a piacképes képességek vagy tehetség relatív pozícióját nem tekintik erkölcsi alapnak a javakból való nagyobb részesedéshez. Az egyenlőségelvű alapelvek, amelyek tisztelik ezt a korlátozást …különösen mély és átható módon tükrözik vissza azt a kölcsönös egymásrautaltságunkat, amely bennünket mint állampolgárokat és az állam területén életvitelszerűen élőket jellemez. (Sangiovanni 2013. *222.*)

A méltányosság erősen egalitárius követelménye, nevezetesen, hogy ne pusztán a nagyobb tehetségünk vagy jobb képességeink alapján akarjunk részesedni a társadalmi javakból, hanem visszajuttassunk ezekből a kevésbé tehetségesek számára is, csak akkor jelentkezik, ha a közös javak termelése létrehoz egy *különösen mély és átható kölcsönös függőséget*. Tehát ami miatt a kollektív javak termelése egyenlőségelvű igazolást kíván meg, nem más, mint az a *mély és átható kölcsönös függőség,* amelyet a szóban forgó javak előállítása és az azokból való részesdés teremt meg az emberek között. Mivel ezek a javak, mint Sangiovanni rámutat, főleg a nemzetállamokon belül jönnek létre, a markáns egyenlőségelvű elosztási igények csak a tagállamokon belül merülnek fel. Az EU igazságossági alapelvei viszont kevesebbet követelnek meg, „annak folytán, hogy a kollektív javak előállítása az EU szintjén kevésbé átfogó"[11], mint a nemzetállam szintjén. Más szóval, EU-s szinten a szolidaritás erkölcsi követelménye gyengébb, mivel az azon a szinten előállított javak *áttételesebbek* és *kevésbé átfogóak* (mint a nemzetállami szinten).

A legfőbb fenntartásom Sangiovanni elméletével szemben azt a nézetét érinti, miszerint az egyenlőségelvű igazságosság kevesebbet kíván meg a tagállamok között, mint amit a tagállamokon belül. Különösen sürgetőnek tartom annak az

[11] Sangiovanni 2013. 11.

alaposabb vizsgálatát, mit értsünk azon, hogy egy alapelv *kevesebbet kíván meg*. Sangiovanni ugyanis érvelésem szerint összekeveri azt, hogy egy alapelv *mit kíván meg*, azzal, hogy az alapelv*nek mi a hatóköre* az *elosztandó javak* tekintetében. A különbség egy kevesebbet és egy többet megkívánó egalitarianizmus között Sangiovanni értelmezésében az, hogy azok megfelelően ragadják-e meg a méltányos részesedést a központi javakból az állam, illetve az EU szintjén. Úgy tartja, hogy az államszintű juttatásokból és terhekből való méltányos részesedés rendszerében a *valódi* egalitárius alapelvek játszanak meghatározó szerepet – például amilyen Rawls és Dworkin elosztási elmélete – míg EU-s szinten csupán a kevesebbet követelő egalitárius alapelvek lehetnek meghatározók. Ez a konklúzió az egalitárius elosztás szabályainak és robusztusságának lényegi különbségét illetően a két különböző szférában azonban nem megalapozott.

*

Ha a rawlsi igazságosság erősen egalitárius elosztást határoz meg, de nem annyira erőset, mint amilyen a szigorú kimeneti egyenlőség (hogy mindenki lényegében ugyanazt kapja), akkor mi számítana kevesebbet követelő egalitárius alapelvnek? Többféleképp is értelmezhető, hogy milyen erős kívánalmakat támaszt egy egalitárius koncepció. Az egyik bevett módja annak, hogy megállapítsuk, milyen erős kívánalmakat támaszt egy alapelv, abban áll, hogy megvizsgáljuk, milyen mértékben kívánja kiegyenlíteni az igazságosság releváns „elszámolási egységét":[12] vajon az életkilátások és esélyek tényleges *kiegyenlítését* tűzi ki célul (lásd például a kimeneti egyenlőség vagy az esélyegyenlőség elvét), vagy csupán *korlátozni* igyekszik az ezek között meglévő egyenlőtlenségeket (mint amilyen például a prioritarianizmus vagy limitarianizmus).

Egy másik lehetséges módja annak, hogy megállapítsuk, mennyire erős kívánalmakat támaszt egy egalitárius alapelv, az, ha az egyenlőtlenségek erkölcsileg önkényes meghatározó tényezőire koncentrálunk. Ennek megfelelően valaki úgy érvelhet, hogy minél önkényesebb tényezőket kíván az alapelv enyhíteni, annál erősebb követelményeket is fog támasztani. Tehát ha egy olyan alapelv, amely enyhíti az egyenlőtlenségeket a társadalmilag meghatározó tényezők (úgymint a bőrszín, társadalmi nem, vagy osztály) hatásainak vonatkozásában az életkilátásokra, kisebb igényeket fog támasztani, mint egy olyan alapelv, amely a társadalmi *és* a természeti meghatározó tényezőket egyaránt mérsékelni igyekszik (mint például a veleszületett tehetség, vagy a rossz egészségre való hajlamosság).

Az a mód azonban, ahogy Sangiovanni felvázolja a különbséget a gyengébb és erősebb kívánalmakat támasztó egalitarianizmus között, nem egyezik meg az

[12] Az igazságosság „mértékegysége," vagy G. A. Cohen elnevezésében „pénzneme" arra ad választ, hogy mi is az a dolog, amit ki akarunk egyenlíteni – esélyek, erőforrások, képességek vagy valami más.

előbb vázolt két lehetőség egyikével sem. Az igazságosság mindkét szférájában, a tagállamok között és a tagállamokon belül is, a közös javak együttes előállítása teremt igényt a méltányos elosztásukra – a feltételezhetően egyenlő részesedésekre, hacsak nincs nyomós oka az attól való eltérésnek. Hogy Sangiovanni valóban megalapozhassa azt, hogy a két szinten két különböző elosztási szabály érvényesül, meg kellene mutatnia, hogyan és miért különböznek a két szinten az erkölcsi indokok az egyenlőségtől való eltérésre.

Ehelyett Sangiovanni másfajta alapon különbözteti meg a méltányosság lényegi követelményeit – vagyis azokat az igényeket, amelyeket az azonos politikai közösséghez tartozó állampolgárok támaszthatnak egymással szemben – azoktól az igényektől, amelyeket a tagállamok támaszthatnak egymással szemben. Mint láttuk, azon az alapon, hogy kisebb-e vagy nagyobb-e a jelentőségük azoknak a közösségi javaknak, amelyeket el kell osztani a társadalmi együttműködésben résztvevők között, és hogy mennyire átható a kölcsönös függőség, amit ezek a releváns javak teremtenek a szóban forgó viszonyokban. Így ami megkülönbözeti az állami és az EU-s szintű elosztási igazságossági elveket Sangiovanni elképzelésében, az az, hogy az elosztandó javak mennyire *kiterjedtek*, vagy *átfogóak*. Sangiovanni alapvetően úgy fogja fel az Európai Uniót, mint egy államok közötti rezsimet, amely a javak jóval kevésbé átfogóbb halmazát biztosítja, mint amelyet az államok biztosítanak saját szinten. Például, a tagállamok adóbevételei és kiadásai átlagosan harmincszorosa az EU-s szintnek. Ennek a lényeges eltérésnek az átfogóságot illetően vissza kell tükröződnie az EU szintjére vonatkozó alapelvekben. Mindazonáltal homályban marad, hogy ez a különbség a javak kiterjedésében hogyan igazol egy másfajta, gyengébb igényeket támasztó igazságossági alapelvet vagy koncepciót. Valaki, *ceteris paribus*, alkalmazhatná ugyanazt az egalitárius alapelvet az EU szintjén – például az államokon belül szorgalmazott rawlsi különbözeti elvet – és a tagállamok közötti viszonyban is, utóbbi esetben a kisebb kiterjedésű, államok közötti javakra. Hogy milyen megfontolás változtatja meg, vagy gyengíti az egyenlőség kívánalmait, azaz az elosztási alapelvet vagy szabályt, amikor az állami szintről az EU szintjére váltunk, és mi teszi igazzá, hogy az egalitarianizmus az utóbbi szintjén kevesebbet követelne, arra Sangiovanni elméletében nem derül fény.

Ha eddig a pontig az olvasatom megállja a helyét, akkor Sangiovanninak az EU-ra vonatkozó igazságossági elmélete összekeveri az egyenlőségelvű alapelv *erősségét* az alapelv hatókörébe tartozó *elosztandó javak körével*. Ha ez így van, akkor Sangiovanni nem mutatta meg, hogy a kollektív javak EU szintjén való elosztására miért vonatkoznak kevésbé robusztus igényeket támasztó egyenlőségi erkölcsi indokok. Csupán azt mutatta meg, hogy az EU tagállamai között a kollektív javak egy kevésbé átfogó halmazát kell elosztanunk. Én ezt az európai elosztási koncepciót nevezem *EU-többletméltányosságnak*. Eszerint csak azok a javak osztandók el, amelyek az uniós tagállamok közötti társadalmi interakciók során jöttek létre. Az EU állampolgárai a tagállamaikon keresztül igényt formál-

hatnak az európai integráció gyümölcseiből való méltányos részesedésre. A gond viszont az, hogy akár ugyanaz az alapelv vonatkozhatna a *többlet* elosztására is. Még ha el is fogadnánk ugyanis Sangiovanni érvelését, hogy a javak csak egy szűkebb köre osztandó el, arra nem adott választ, hogy ez miért jár eltérő elosztási elvekkel is.

Összefoglalva: Sangiovanni érvelése nem igazolja azt az állítását, hogy lényegi különbség van az egyes igazságossági követelmények között, melyek szerint különböző igazságossági alapelveknek kell vonatkozniuk a hazai és a nemzetközi társadalmi interakciókra az EU-n belül. Csak annyit igazol, hogy az elosztandó javak köre szűkebb. Hogy mi a helyes elosztási *elv* vagy *szabály* az EU-szintű elosztás tekintetében, és hogy miért különbözik az egyenlőségelvű erkölcsi indokok erőssége az egyazon államban élő állampolgárok, illetve az EU állampolgárai között, továbbra is igazolásra szorul.

IV. AZ EURÓPAI IGAZSÁGOSSÁG MINT ÉLETKILÁTÁSBELI MÉLTÁNYOSSÁG

Ebben a szakaszban az EU-ban élő emberek közötti kooperatív igazságosság egy mélyebb (nem pedig erősebb) vízióját fogom felvázolni. Rawls *méltányosságként felfogott igazságosság*[13] elméletében két erkölcsi indok alapozza meg az egyenlőség kívánalmát (azaz: ha nincs megfelelő indokunk, az egyenlőség az alapállás az elosztás tekintetében) a kevésbé tehetségesekkel, vagy a társadalmi javak előállításához hozzájárulni képtelen emberekkel szemben. Az első indok szerint a társadalmi és gazdasági előnyök azáltal állnak elő, ha az egymást kiegészítő emberi kapacitások[14] jól vannak összehangolva a termelési folyamatban. Habár a tehetségek és a készségek jellege és szintje is nagy változatosságot mutat, mindegyiknek megvan a maga szerepe a társadalmi javak előállításában, sőt, értékesebbé teszi mások hozzájárulását is. A második erkölcsi indok azokkal a társadalmi jutalmakkal van összefüggésben, amelyeket valaki legitim módon elvárhat, amikor tehetségét latba veti. Rawls felfogásában mind a veleszületett tehetség, mind a kiművelésükre fordított igyekezet erkölcsileg önkényes, ezért önmagában egyik sem nyújthat erkölcsi alapot tulajdonosaiknak arra, hogy a belőlük származó előnyöket is magukénak tudhassák. Így, ha az erkölcsi érdem egy intézmény előtti felfogásából indulunk ki, akkor értelmetlen erkölcsileg indokolt jutalomról beszélni. A javakhoz fűződő erkölcsi tulajdonjogok ugyanis intézményileg meghatározottak, és tartalmukat egy méltányos eljárás keretei között született igazolás határozza meg. A társadalmi jutalmakra vonat-

[13] Rawls 1997.

[14] Rawls maga egyszerűen tehetségekről beszél, de nem árt észben tartanunk a „nyers", csiszolatlan tehetség és a kiművelt tehetség (képesség) közötti különbséget.

kozó követeléseket csakis az legitimálhatja, ha a javak előállítását és elosztását senki sem tudja ésszerűen elutasítani.[15] Összefoglalva: a nagyobb tehetség vagy képesség önmagában nem jogosít fel nagyobb jutalmazásra, mert a hozzájárulási képességünk függ a) attól, hogy mások is végrehajtják-e a munka rájuk eső részét, és b) attól, hogy létezik-e egy intézményi berendezkedés, amely a javak előállításának minden egyes egyéni hozzájárulását egy komplett termelési rendszerré hangolja össze, azaz meghatározza a tulajdonjogokat, a cserefeltételeket stb. A jutalmakkal kapcsolatos igazolt igények tehát a társadalmi berendezkedés méltányosságától függenek. Minden egyes előny, amit az egyének megszereznek maguknak, jelentős társadalmi erőforrások igénybevételével jött létre, ezért pedig méltányos viszonzás jár.

Rawls birtoklási tézisének belső ellentmondásait tárom fel egy másik írásomban.[16] Lényeges, hogy a rawlsi elmélet ezen aspektusának szokásos értelmezése a tehetségekre és a veleszületett képességekre (vagy kiinduló tehetségekre) fókuszál, és nem veszi figyelembe a társadalmi hatások szerepét a kiművelt képességekre és hogy ennek milyen erkölcsi következményei vannak a társadalmi jutalmakra támasztott igazolt igények szempontjából. Ez a sztenderd olvasat úgy tartja, a kiművelt képességek erkölcsi szempontból egyenértékűek a veleszületett tehetséggel, és azt állítja a vizsgálat fókuszába, hogy a készségek milyen módon kapcsolódnak az „énhez" (self), és hogyan fonódnak össze az egyéni életcélokkal. A készségek valóban fontos potenciállal ruházzák fel az egyént, de ez önmagában nem nyújt teljes képet arról, hogy mi teszi erkölcsi szempontból relevánssá őket és mik az erkölcsi alapjai a társadalmi juttatásokkal kapcsolatos legitim elvárásoknak.

Érvelésem szerint a kiművelt képességek mások együttműködésétől függenek, valamint attól, hogy adva van-e egy olyan szabályrendszer, mely irányítja a kooperációt, és megalapozza a legitim jogosultságokat. Az a mód, ahogy társadalmainkat megszervezzük, beleértve a tulajdonrendszert, a termelést, a munkaerőpiacot, az egészségügyet, az oktatást, társadalmi jutalmazásokat, nagy hatással van arra, hogy a hozzájárulásra alkalmas emberi kapacitások milyen közös készlete keletkezik egy adott társadalomban. A készségek a személyes képességek és a társadalmi erőforrások erkölcsileg kiemelkedő jellemzőit ötvözik, ezért erkölcsi tulajdonlásuk igazolásához figyelembe kell venni ezt a vegyes jelleget, beleértve társadalmilag konstituált jellegüket is. Hasonlóan ahhoz, ahogyan a jövedelemhez való jogos igényeket a kooperáció méltányos feltételeire hivatkozva igazoljuk, a kiművelt készségek erkölcsi tulajdonjogát is úgy kell igazolni, hogy a *kapacitásfejlesztés méltányos feltételeire* hivatkozunk. Azaz, a kiművelt készségeink

[15] Egy elosztás, vagy társadalmi elrendezés akkor igazságos, ha azt nem lehet észszerűen elutasítani *(no one can reasonably reject)*, T. M. Scanlon kontraktualista elméletének legfontosabb gondolata.

[16] Az úgynevezett belső kritika az adott filozófiai álláspont belső ellentmondásait használja fel annak kritikájához.

erkölcsileg akkor a sajátjaink, ha azokat egy igazságos alapstruktúra meglétében fejlesztettük ki. Ha viszont a fejlesztésük egy igazságtalan alapstruktúrában történik, akkor az elosztási igazságosság kötelezettsége életbe lép, hogy mindenki számára méltányos lehetőséget teremtsen a képességfejlesztésre.

Ha az egalitárius igazságosság fő jellemzője az, hogy a tehetségesek és a gazdagok „a piacképes tehetségek és képességek elosztásában elfoglalt relatív helyzetüket nem tekintik erkölcsi alapnak a nagyobb jutalmazásra" (ahogy Sangiovanni megfogalmazza az egalitárius igazságosság normatív magját fent), akkor a kompromisszummentes egalitárius igazságosságnak az EU szintjén is érvényesülnie kell. A Sangiovanni-féle többletméltányosság nézete szerint a kiemelt egalitárius odafigyelés a kollektív javak termeléséhez való társadalmi hozzájárulásnak szól, és az előnyök kiaknázásának módja társadalmilag konstituált. Ezzel szemben az én életkilátásbeli méltányosság nézetem szerint az együttműködésből származó anyagi előnyökön túlmenően az együttműködésbe bevitt készségek is részben társadalmilag konstituáltak. A hozzájárulási képességek társadalmilag legalább háromféleképpen konstituálódnak: a) fejlesztésükhöz jelentős társadalmi erőforrások szükségesek; b) bármely potenciális hozzájárulás értéke magától a rendszertől függ, és azt maga a rendszer alakítja; c) a bizonyos képességek fejlesztésére irányuló motivációt a társadalmi struktúra és az abban elfoglalt pozíció is alakítja. A hozzájárulási képességnek ez a társadalmi konstituáltsága az az erkölcsileg releváns jellemző, amely megkívánja a normatív elmozdulást a többletméltányosságtól az életkilátásbeli méltányosság felé. Ez az erkölcsi alapja annak, hogy az egalitárius figyelem a javak elosztásáról a képességek fejlesztésére vonatkozó lehetőségek elosztására terjedjen ki. Más szóval, a méltányosság elvének nemcsak a jövedelmi egyenlőtlenségeket kell korlátoznia, hanem ki kell terjednie a hozzájárulási képességek egyenlőtlenségeire is, amelyeket maga a rendszer alakít ki. Nemcsak a mások által lehetővé tett anyagi javakért, hanem a mások által lehetővé tett készségekért és képességekért is méltányos ellenszolgáltatással tartozunk egymásnak.

Az életkilátásbeli méltányosság gondolata okot ad arra, hogy egalitarizmusunkat a közösen megtermelt javakban való méltányos részesedésnél tovább mélyítsük, egészen az egymás sorsában való valódi osztozásig azáltal, hogy társadalmi felelősséget vállalunk a hozzájárulási képességek azon egyenlőtlen fejlődéséért, amely a társadalmi struktúrából adódik. A méltányos feltételek követelményei tehát nemcsak a termelés, a csere és a javak elosztásának rendszerére vonatkoznak. Készségeink és képességeink oktatásának és képzésének is méltányos, mindenki számára igazolható feltételekkel kell történnie.

Miért az életkilátásbeli méltányosság a megfelelő igazságossági eszmény az EU számára? Miért kellene kiterjesztenünk az egyenlőségi szempontokat az integráció előnyeiről (és kockázatairól) a tagállamok és az egyének eltérő hozzájárulási képességeivel kapcsolatos mélyebb odafigyelésre az EU-ban? Úgy gondolom, hogy a válasz az európai projekt középpontjában álló, a szabad mozgás

iránti normatív elkötelezettséggel függ össze, amely az állami szintről az uniós szintre emeli a méltányossági kilátások normatív követelményeit. Az 1. szakaszba a munkaerő-áramlást a társadalmilag értékes készségek határokon átnyúló tranzakciójaként fogalmaztam meg. A nyitott határok rendszerében a készségek megszerzése a származási vagy képzési tagállamban történik, míg az alkalmazás és a hasznok kiaknázása a célországban, fogadó országban. Azzal is érveltem, hogy ahhoz, hogy ezek a szabad tranzakciók idővel tisztességesek legyenek, mind a kezdeti háttérfeltételek egyenlőtlenségeit, mind pedig a folyamat által létrehozott egyenlőtlenségeket erkölcsileg korlátoknak kell alávetni. A munkaerő szabad mozgása az összes EU-tagállamot a társadalmilag összehangolt interakció egyetlen közös rendszerébe vonja be, ami viszont uniós szinten az életkilátásbeli méltányosság igényét veti fel. Minden egyes társadalom, amely hozzájárul a készségek európai készletéhez, vagy részesül annak előnyeiből, egyenlő odafigyeléssel tartozik minden európai polgárnak, függetlenül az eltérő hozzájárulási képességeiktől. Az együttműködésünk gyümölcsének megosztásán túl tartozunk egymásnak a többi tagállam és polgár által lehetővé tett hozzájárulási képességek méltányos viszonzásával is.

Az az erkölcsi igény, hogy az EU egészére kiterjedő közös kooperációs rendszerben kollektív felelősséget vállaljunk minden személy sorsáért, a hozzájárulási képességek hármas társadalmi konstituáltságából fakad. Az, hogy az egyének és tagállamaik milyen mértékben képesek hozzájárulni a közös javakhoz, a meglévő rendszer formájától és szerkezetétől, valamint a különböző képességeknek és az országszintű adottságoknak tulajdonított értéktől függ. A nem együttműködő alaphelyzetben, azaz az Európai Unióhoz való csatlakozás időpontjában egy új tagállam és polgárainak hozzájárulási képessége az uniós szintű gazdasági keret addigra kialakult formájától függ. Először is, az EU politikai gazdaságának története alakítja a kapacitásokhoz kapcsolódó értékek hierarchiáját. Egyes hozzájárulási kapacitások értékesebbnek bizonyulnak, mint mások. Másodszor, az uniós intézmények jelenlegi formája (például a monetáris unió, a kereskedelmi megállapodások, a mezőgazdasági támogatások, a szolidaritás intézményei stb.) alakítja a kapacitásfejlesztés motivációs aspektusát. Ez a hatás az országos szintű társadalmi és gazdasági fejlődésre, valamint az egyes emberek döntésére is hatással van, akik bizonyos készségeket másokkal szemben kívánnak fejleszteni. Harmadszor, az európai integráció folyamatban lévő projektjében a hozzájárulási képesség olyan társadalmi erőforrásoktól is függ, amelyek mások uniós szintű hozzájárulását feltételezik. Egy normatív keretben a hozzájárulási képességek e hármas társadalmi konstitúcióját az egész EU-ra kiterjedően erkölcsi igazolásnak kell alávetni, amely az életkilátásokból eredő egyenlőtlenségekért való kollektív felelősségvállalás mértékét dolgozza ki.

A felelősségvállalás mértékével kapcsolatban érdemes egy konzervatív ellenvetést komolyan megvizsgálni, miszerint a politikai közösségek – és rajtuk

keresztül tagjaik – felelőssé tehetők a kollektív döntésekből származó hátrányokért.[17] Ha egy társadalom egy demokratikus eljárásban úgy dönt, hogy egyes képességeket másoknál jobban értékel (pl. több állami forrást allokál a fejlesztésükre, oktatásukra, vagy más politikai utakon ösztönzi, ill. ellenösztönzi egy-egy szakma művelését), a demokráciaelméletek szokásos feltételezése szerint ez a döntés minden polgárnak betudható – annak is, aki nem ért vele egyet. Így ha áttételesen is, de az egyén, a demokratikus politikai közösség tagja szempontjából nem tűnik teljesen erkölcsileg önkényesnek a képességek társadalmi konstitúciója.

Fontos elismerni, hogy bizonyos képességekbeli egyenlőtlenségek, amelyek legitim nemzeti önrendelkezési gyakorlatból származnak, erkölcsileg nem tekinthetők önkényesnek. Erkölcsileg releváns kérdés azonban az, hogy hogyan húzzuk meg a határt a nemzeti önrendelkezés legitim és illegitim gyakorlatai között, és hogy pontosan mely nemzeti eredetű egyenlőtlenségek erkölcsileg önkényesek és melyek nem.[18] Továbbá a nemzeti önrendelkezés háttérfeltételei erkölcsi igazolást igényelnek, és így kerülnek az igazságosság hatáskörébe azok az EU-szintű strukturális folyamatok, amelyek az európai polgárok képességeire és művelési lehetőségeikre jelentős hatással vannak.

Empirikus szinten nem mindegy, hogy a hátrány vagy előny uniós vagy nemzeti szintű gyakorlatból ered. Egyrészt a tagállamok demokratikus politikai folyamatai és nemzeti értékválasztásai formálják a kiművelt képességek tárházát, ami nemzetközi szinten is előnyökhöz és hátrányokhoz vezet. Ezek a politikai döntések társadalmi igazolásra szorulnak a tagállamokon belül. Ezzel szemben európai szintű normatív igazolásra szorul az, hogy az EU politikai-gazdasági alapstruktúraja hogyan konstituálja a képességek tárházát és értékét, és milyen háttérfeltételeket biztosít a tagállamokon belüli döntéshozatalhoz.

Fontos rámutatni, hogy a képességek és értékük társadalmi konstituáltsága a határokon átnyúló gazdasági együttműködés bármely összefüggésében – még a szabad mozgás hiányában is – az elosztási méltányosság, valamint a méltányos termelési és cserefeltételek megállapításának igényét veti fel. Az egyenlőtlen hozzájárulási képességek társadalmi strukturáltsága erkölcsileg fontos, igazolásra szorul, és méltányossági korlátokat igényel. Ezt tekintem Rawlsnak az alapstruktúráról mint az igazságosság elsődleges tárgyáról szóló fejtegetései és a háttér-igazságosságról alkotott elképzelése (lásd az 1. szakaszt) egyik döntő

[17] A nemzeti felelősségvállalás tézise Rawls *A népek joga* c. művéhez köthető, amelyben Rawls nagy jelentőséget tulajdonít a kollektív, nemzetállami döntésekből fakadó következmények viselésének, és ez határt is szab Rawls egalitárius törekvéseinek. Ezzel szemben egy korábbi írásomban egy árnyaltabb álláspont mellett érvelek, amely erkölcsi határt húz legitim és illegitim nemzeti önrendelkezési gyakorlatok között, amely szerint bizonyos terhek nem önkényesek, míg más terhek önkényesek és a globális egalitárius elosztás körébe tartoznak. Lásd Banai–Kollar 2019.

[18] Ez egy összetett kérdés, amelyet itt nincs módom újratárgyalni. Részletes kifejtést ld. Banai–Kollar 2019.

felismerésének. Ez a megfontolás önmagában is elegendő lenne ahhoz, hogy túllépjünk a többletméltányosság gondolatán mind az EU-ban, mind a globális gazdaság kontextusában. Ez az érvelés azt kívánja megmutatni, hogy a szabad mozgás iránti normatív elkötelezettségen alapuló Unió további és mélyebb egalitárius igényt támaszt, amely túlmutat az anyagi előnyök és hátrányok előállításának és elosztásának méltányos feltételein. Amikor a kapacitások fejlesztése, felhasználása és hasznosítása különböző állami szintű együttműködési rendszerekben történik, akkor ez a határokon átnyúló társadalmi interakció egy további normatív igényt emel az EU szintjére, nevezetesen az életkilátásbeli méltányosságot, azaz annak biztosítását, hogy a képességek, készségek fejlesztése, és nem csak a felhasználásuk, méltányos háttérfeltételek mellett történjék. Ez az igény hívja életre a méltányos feltételek követelményét a kapacitásfejlesztés folyamataiban: az oktatásban, a képzésben és a készségek elsajátításában.

Az életkilátásbeli méltányosság egyik fontos normatív előnye az inkluzív jellegéhez kapcsolódik. Képes számot adni a méltányos visszajuttatásokról azok számára is, akik kevésbé képesek vagy egyáltalán nem képesek hozzájárulni a társadalmi javak termeléséhez. A kooperatív egalitárius igazságosság kötelezettségei azokkal szemben is fennállnak, akiknek alacsonyabb hozzájárulási képessége a társadalmi-gazdasági fejlődés menetétől és az egyébként e hozzájárulási képességek megfelelő érvényesülését biztosítani képes társadalmi elrendezések hiányától függ. Ahogy Allen Buchanan fogalmazott: „[a] hozzájárulásra való képesség a kooperatív kerettől függ".[19] Az a képesség, amellyel egy személy rendelkezik, lehet, hogy egy rendszerben nagy értéket képvisel, egy másikban pedig kevésbé kompetensnek vagy akár inkompetensnek minősül. Ezért az igazságosság plauzibilis koncepciójának nem szabad korlátoznia a méltányosságot „azok körére, akik történetesen képesek hozzájárulni", hanem ennél fontosabb, hogy meghatározza a „hozzájárulók köréhez való tartozás igazságos feltételeit".[20] Tehát az együttműködési keretrendszer megválasztása és az a mód, ahogyan az társadalmi és gazdasági értéket tulajdonít a hozzájárulási képesség egyes fajtáinak, az igazságosság szempontjából értékelésre szorul, mielőtt meghatározhatnánk az együttműködés előnyeire vonatkozó igazságjogosultságokat.

Mi teszi tehát az én elképzelésemet az EU méltányosságáról mélyebben egalitáriusabbá és normatív szempontból többet követelővé, mint a többletméltányosság? A többletméltányosságtól való eltérés nem az elosztási szabályt érinti; az életkilátásbeli méltányosság eszméje pedig (még) nem határozza meg az EU számára a helyes elosztási elvet. Azonban, mint fentebb említettem, az arról való gondolkodás, hogy az egalitarianizmus mit követel meg, plauzibilis módja az, ha az egyenlőtlenségek erkölcsileg önkényes meghatározó tényezőinek körére összpontosítunk, amelyek mérséklésre szorulnak. Minél

[19] Buchanan 1990.
[20] Uo. 238.

több önkényes tényezőt kíván egy igazságossági koncepció enyhíteni, annál többet követel meg. A többletméltányosság csupán a gazdasági együttműködésből eredő egyenlőtlenségekkel foglalkozik, a hozzájárulási képességeket adottnak és erkölcsileg semlegesnek (nem önkényesnek) tekinti. Ehelyett az életkilátásbeli méltányosság az együttműködési kiinduló helyzetet megelőző egyenlőtlenségekkel is foglalkozik; nevezetesen a kapacitásfejlesztési folyamatokban jelentkező hátrányokkal, valamint a készségek „csatarendbe állításával" és a cserefolyamatokban való felhasználásából eredő hátrányokkal. Az életkilátásbeli méltányosság két szempontból is mélyebben egalitárius, mint a többletméltányosság. Először is, átfogóbb, és kiszélesíti az egyenlőtlenségek körét, amelyek mérséklésére törekszik. Másodszor, inkluzívabb, mivel a nem hozzájáruló szereplőkkel kapcsolatosan is egalitárius odafigyelést fejez ki.

V. KONKLÚZIÓ

Ahhoz, hogy a szabad mozgás tisztességes együttműködési rendszerben valósuljon meg, elengedhetetlen egy uniós szintű egalitárius alapstruktúra, amely szabályozza a szabad mozgást, és korlátozza annak az egyéni életkilátásokra gyakorolt elosztási hatásait. Ezt az állítást az EU-ban meglévő, a szabad mozgás melletti normatív elkötelezettségre való hivatkozással igazoltam, és az európai életkilátások méltányosságára vonatkozó koncepció bemutatásával, amely azt követeli, hogy az EU tagállamai ne csak az együttműködés többletét, hanem a készségek határokon átnyúló kiművelésével és alkalmazásával járó terheket és előnyöket is igazságosan osszák meg. Úgy érveltem, hogy a szabad mozgás iránti elkötelezettségünk miatt ahhoz, hogy ez a szabad mozgás hosszú távon igazságos legyen, egy olyan európai alapstruktúrára van szükség, amely magában foglalja az életkilátások méltányosságának mélyebb, erősebb kívánalmakat támasztó egyenlőségi eszméjét, és nem csupán a többletméltányosságot. Ez az erős egalitárius igény a munkaerő-áramlás társadalmilag koordinált interakciójából és az azt jelenleg szabályozó szabad mozgás elvéből fakad. Ha a munkaerő-áramlás elosztási hatása nincs szabályozva, vagy az igazságosság helytelen elvei által gyengén szabályozott, akkor a szabad mozgás a társadalmi interakcióba magasabb hozzájárulási képességgel belépő tagállamok és egyének javára torzítja az előnyöket. Az igazságosság ehelyett egy olyan uniós szintű intézményesített háttér-igazságossági keret megteremtését kívánja meg, amely kollektív felelősséget vállal valamennyi tagállam és lakosaik eltérő hozzájárulási képességeiért.

IRODALOM

Abizadeh, Arash 2007. Cooperation, Pervasive Impact, and Coercion: On the Scope (Not Site) of Distributive Justice. *Philosophy and Public Affairs*. 35/4. 318–358.

Banai, Ayelet – Eszter Kollar 2019. Reading Bedtime Stories to Compatriots: Reconciling Global Equality of Opportunity and Self-Determination. *Review of International Studies*. 45/3. 367–386.

Barry, Brian 1989. *Theories of Justice*. Los Angeles/CA, University of California Press.

Buchanan, Allen 1990. Justice as Reciprocity Versus Subject-Centered Justice. *Philosophy and Public Affairs*. 19/3. 227–52.

De Schutter, Helder 2017. The Solidarity Argument for the European Union. In Frank Vandenbroucke, Catherine Barnard and Geert De Baere (szerk.) *A European Social Union after the Crisis*. Cambridge, Cambridge University Press. 47–67.

WHO Global Code of Practice on the International Recruitment of Health Personnel. Geneva, World Health Organization. 2010.

Kapur, Devesh – John McHale. *Give Us Your Best and Brightest: The Global Hunt for Talent and Its Impact on the Developing World*. Center for Global Development: The Brookings Institution Press, 2005.

Kis János 2022. Rawls az ideális elméletről. *Magyar Filozófiai Szemle*, jelen szám.

Kollar Eszter – Alena Buyx 2013. Ethics and Policy of Medical Brain Drain: A Review. *Swiss Medical Weekly*. 143/w13845.

Kollar Eszter 2016. The Distinction between Taxation and Public Service in the Debate on Emigration. *Law, Ethics and Philosophy*. 4. 109–18.

Milanovic, Branco 2019. Where Are the Limits of Europe? *Social Europe*. Published electronically May 14, 2019. https://www.socialeurope.eu/where-are-the-limits-of-europe.

Mráz Attila. Szavazás és engedetlenség *Magyar Filozófiai Szemle*, jelen szám.

Pogge, Thomas 1989. *Realizing Rawls*. Ithaca, Cornell University Press.

Rawls, John 1977. The Basic Structure as Subject. *Americal Philosophical Quarterly*. 14/2. 159–65.

Rawls, John 1993. *Political Liberalism*. New York, Columbia University Press.

Rawls, John 1999. *Theory of Justice*. Cambridge/MA, Harvard University Press.

Ronzoni, Miriam 2009. The Global Order: A Case of Background Injustice? A Practice-Dependent Account. *Philosophy and Public Affairs*. 37/3. 229–56.

Sangiovanni, Andrea 2007. Global Justice, Reciprocity and the State. *Philosophy and Public Affairs*. 35/1. 3–39.

Sangiovanni, Andrea 2013. Solidarity in the European Union. *Oxford Journal of Legal Studies*. 33. 213–41.

Sangiovanni, Andrea 2017. Non-Discrimination, in-Work Benefits, and Free Movement in the EU. *European Journal of Political Theory*. 16/2. 143–63.

Shachar, Ayelet 2006. The Race for Talent: Highly Skilled Migrants and Competitive Immigration Regimes. *New York University Law Review*. 81/1. 148–206.

Ujlaki Anna 2022. Rawls és a migráció. *Magyar Filozófiai Szemle*, jelen szám.

Van Parijs, Philippe 2019. Just Europe. *Philosophy and Public Affairs*. 47/1. 5–36.

Vandenbroucke, Frank 2017. The Idea of a European Social Union: A Normative Introduction. In Frank Vandenbroucke – Catherine Barnard – Geert De Baere (szerk.) *A European Social Union after the Crisis*. Cambridge, Cambridge University Press. 3–46.

Viehoff, Juri 2017. Maximum Convergence on a Just Minimum: A Pluralist Justification for European Social Policy. *European Journal of Political Theory*. 16/2. 164–87.

Viehoff, Juri – Calipso Nicolaidis 2017. Social Justice in the European Union: The Puzzles of Solidarity, Reciprocity, and Choice. In Dimitry Kochenov – Grainne de Burca – Andrew Williams (szerk.) *Europe's Justice Deficit?* Oxford, Hart Publishing. 277–294.

Wolff, Jonathan 2009. Global Justice and Norms of Co-Operation: The "Layers of Justice" View. In Stephen de Wijze – Matthew Kramer – Ian Carter (szerk.) *Hillel Steiner and the Anatomy of Justice*. New York, Routledge. 34–50.